

ІВАН ФРАНКО І СОБОРНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Вікторія Герман

Кафедра української мови
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка, Україна

IVAN FRANKO AND UNIFIED UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Abstract: The article highlights the role of I. Franko in the formation and standardization of unified Ukrainian literary language as a unity of Eastern Ukrainian and Western Ukrainian peoples as well as analyzes his scientific linguistic heritage. I. Franko examined language problems not only in his linguistic works, but also in literary, folklore, philosophical, historical studies. His early works reflect both the Galician book language and the native Boykov dialect. But at his mature age I. Franko uses the literary language, which is a result of unification of the Western-Ukrainian literary language version and the Eastern Ukrainian one. I. Franko, defending the national language, denied Moscovophile ideas. Such works as „Moscow Swallow in Galician Rus“, „Ivan Gushalevich“, „Sincerity of Tone and Sincerity of Beliefs“, „Change of System“, „Do We Wake up Anyway“, „Bilingualism and Two Languages“ and some others are devoted to this problem. Franko plays a key role in protecting phonetic spelling, as well as a historical mission to defend Shevchenko's ways of developing the Ukrainian literary language. He constantly emphasized the equality and independence of the Ukrainian language among other languages and called on all Ukrainians to take care of it.

Key words: Unified Ukrainian literary language, national language, Galician literary language, Boykov dialect

І. Франко був передусім письменником і літературознавцем, але багато уваги приділяв мовознавству. Мовні проблеми він розглядав не лише в лінгвістичних працях, а й у літературознавчих, фольклористичних, філософських, історичних. Каменяр розглядав мову в усіх її типових аспектах: і як знак мислі, що виражає загальне, інформативне, джерело якого – в реальному; і як організовану евфонію, музичність, що підсилює ідею; і як зображувальний, пластичний, оцінний засіб; і як орнаментацию, найбільш характерну для стилізованих і фольклорних творів. Крім того, літературну мову письменник називав «репрезентанткою національної єдності». І. Франко мав глибоке переконання, що українська є самостійною мовою, а не діалектом іншої, – що, власне, й прагнув довести своєю діяльністю.

Творчість І. Франка на тлі історії української літературної мови досліджували мовознавці І. Білодід, І. Грицютенко, Е. Дмитровський, Керницький, Т. Космеда, І. Кочан, Н. Корнієнко, І. Матвіяс, О. Муромцева, П. Плющ, З. Франко та ін.

Мовотворчість І. Франка репрезентує й відображає всю складність функціонування української літературної мови в Галичині кінця XIX – початку XX ст. Під час діяльності І. Франка на творчій та науковій ниві було окреслено два варіанти розвитку української літературної мови – наддніпрянський і галицький, які попри значні спільні риси, мали відмінне у фонетиці, лексиці й граматиці.

У ранніх творах Каменяра відображені і галицька книжна мова, і його рідний бойківський говір. Сам І. Франко добре пізнав недоліки своєї мови і в передмові до нового видання «З вершин і низин» 1893 р. писав: «В моїх давніших віршах мова ще не зовсім чиста, це ще тим легше зрозуміти, що я особисто переходив деякі такі ступні розвитку (а хто в Галичині не переходив їх у тім часі!), де панувало намагання притлумити почуття живої чистої мови, котре ще змалку було в мене сильно розвинене. На мені в мініятурі повторилося те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматика й спори язикові прибили й закаламутили чистоту народної мови» (Огієнко, 1995, с. 184).

Але в зрілому віці І. Франко користується літературною мовою, що становить наслідок об'єднання західноукраїнського варіанта літературної мови зі східноукраїнським. З'ясуємо, яким складним був творчий шлях І. Франка до такого синтезу, що, власне, і становить завдання нашого дослідження.

Загальновідомо, що в XVII – XVIII ст. існували три варіанти української літературної мови – слов'яноруський, народнорозмовний і простий. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. народнорозмовний варіант витіснив просту й слов'яноруську мову в Східній Україні. Становлення народнорозмовного варіанта літературної мови як єдиного пов'язане з творчістю І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Т. Шевченка, П. Куліша та інших письменників цього періоду. Значну роль у цьому процесі відіграла граматика О. Павловського.

У той же період на території Буковини, Галичини й Закарпаття продовжувала функціонувати слов'яноруська літературна мова, оскільки більшість інтелігенції становило духовенство. Жива народна мова тут із труднощами завойовувала свої позиції, була пересипана місцевими говірками й російською мовою.

У другій половині XIX ст. формується східноукраїнський варіант літературної мови під впливом виходу журналу «Основа» (1861 – 1862 рр.).

Але в зазначений час жорсткою була русифікаторська політика царату: розпорядження про навчання в початкових школах тільки російською мовою, Валувський указ про заборону вживання української мови в науці й культурі, Емський указ про заборону друкувати й увозити з-за кордону україномовні книги тощо.

У Західній Україні діяльністю «Руської трійці» започаткований альманах «Русалка Дністрова» – це стало поштовхом до появи західноукраїнського варіанту нової літературної мови, на який значний вплив мали галицько-буковинська й карпатська група говорів (Матвіяс, 2003, с. 19).

У 50-х рр. XIX ст. провідним суспільно-політичним напрямком у Галичині було москвофільство. «Москвофіли у своїх поглядах орієнтувалися на ідеї панславистів, а галицьких українців уважали частиною російського народу і літературною мовою для них визнавали російську. Правда, справжньої російської мови вони не знали, їхньою мовою служила штучна мовна суміш, що одержала назву «язичіє». Унаслідок своєрідних суспільно-політичних умов прихильниками цього мовного витвору ставали впливові культурні діячі, які москвофілами не були. Цією мовою користувалися історики Д. Зубрицький, А. Петрушевич, письменники І. Гушалеви́ч, І. Наумович, Б. Дідицький, О. Духнович, на неї переходять автори «Русалки Дністрової» Я. Головацький та І. Вагилевич, прихильником її стає М. Устиянович» (Матвіяс, 2003, с. 19 – 20).

І. Франко, відстоюючи народну мову, заперечував москвофільські ідеї. Цій проблемі він присвятив такі праці, як «Московська ластівка на Галицькій Русі», «Іван Гушалеви́ч», «Щирість тону і щирість переконань», «Зміна системи», «Чи ми хоч тепер прокинемось», «Двоязичність і двомовність» тощо.

Так, у статті «Двоязичність і двомовність» Каменяр переконує: «Ти не маєш вибору: в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою» (Франко, 2003, с. 12). А в праці «Зміна системи» зауважує: «Москвофільство язикове: се та наївна віра одної частини нашої малоосвіченої інтелігенції, що наша хлопська мова занадто проста, занадто невироблена для засвоєння культурних потреб нації і що, значить, нам треба прилучити ся до «общеруського» літературного руху, плодити й собі «общеруську» літературу... Те москвофільство язикове не помагає нам до національного розвою, як ржа не помагає стеблу до зросту; та воно не є причиною нашого слабого розвою, а наслідком нашої слабости... Це наша органічна слабкість... наше лінивство, безхарактерність, крутість та лизунство...» (Франко, 1896, с. 19).

І. Франко став одним із засновників «Русько-української радикальної партії» (1890 р.). Радикали активно відстоювали народну мову, проклали шляхи до зближення східноукраїнського й західноукраїнського її варіантів, відстоювали думку, що в основі соборної літературної мови повинна бути жива мова Східної України (Матвіяс, 2003, с. 20).

Каменяреві належить провідна роль у відстоюванні фонетичного правопису, який започаткувала «Русалка Дністрова». Цим правописом – «желехівкою» – користувалася більшість народовських видань у Галичині та Буковині, а з 1895 року він став обов'язковим для шкіл Галичини, ним друкувалися «Записки наукового товариства ім. Шевченка». Боротьбі між прихильниками етимологічного й фонетичного правописів – найактуальнішому й найгострішому питанню галицької літературної мови 90-х рр. XIX ст. – присвячена праця І. Франка «Етимологія і фонетика в южно-руській літературі». Названа наукова праця істотно сприяла витісненню етимологічного правописного принципу в західноукраїнському варіанті літературної мови (Матвіяс, 2003, с. 24).

Мова І. Франка формувалася в незвичайно складних умовах. Хоч змалку він мав розвинуте почуття живої, чистої народної мови, проте потрапив у середовище, де це почуття всіляко намагались притлумити. Але вплив народної мови, сила Шевченкового слова та інших українських письменників, як він визнавав, перемогли. Автор «Каменярів» досконало оволодів скарбами рідної мови, постійно черпав із її джерела силу, багатство і для вираження своїх творчих задумів та ідей знаходив у мові народу слова, вливав у них силу свого генія, надавав їм соціального звучання. У передмові до «Мойсея» (1905 р.) І. Франко натхненно писав:

Народе мій,
В слові твому іскряться
І сила, і м'якість, дотеп і потуга,
І все, чим може вгору рух підняться.

Переглядаючи літературу Галичини, пересвідчуємось, що тут не було письменника, який глибше зрозумів би вагу соборної літературної мови й закликав би до неї інших. Москвофілам, які українську мову вважали діалектом, поет відповідав:

Діалект... А ми його надишем
Міццю духа і огнем любови,
І нестерпний слід його запишем
Самостійно між культурні мови!

На Каменяра мали великий вплив бойківські говори, але на пізніших етапах творчості діалектизми зведені до мінімуму, вживаються тільки ті, які становили вже норму західноукраїнського варіанту літературної мови. Ставлення до говорів у І. Франка було свідомим. Він був переконаний, що «правдиві поети все і всюди з багатого запасу народної мови вміють вибирати власне такі слова, які найшвидше і найлегше викликають у нашій душі конкретне смислове враження» (Франко, 1976, т. 16, с. 265).

Взаємодії літературної мови з народними говорами І. Франко присвятив працю «Літературна мова і діалекти», в якій робить висновки про те, що літературна мова кожного народу доти жива і здатна жити, доки збагачується елементами народних говорів, які літературна мова об'єднує в одне органічне ціле і стає репрезентантом національної єдності мовців. У цій праці автором визначається діалектна основа української літературної мови і висвітлюється взаємодія між літературною мовою і говорами.

Франкові належить історична місія відстоювання шевченківських шляхів розвитку української літературної мови, забезпечення, разом із М. Коцюбинським, Лесею Українкою та ін., її багатостильового, функціонального збагачення. Разом із М. Драгомановим, М. Павликом, С. Подолинським та ін. він дбав про розвиток публіцистичного й наукового стилів української літературної мови, використовуючи вироблені на той час суспільно-політичні й наукові поняття й дефініції, різноманітну книжну лексику і фразеологію. Мова публіцистичних творів І. Франка характеризується яскравою образністю, що має джерелом розмовну або літературну ідіоматику. Він став творцем цілої системи української літературознавчої термінології.

І. Франко працював над тим, щоб в українській мові з'являлися відповідники до запозичених понять і термінів, беручи за основу народні слова. Письменник дав сучасне тлумачення поняття «науковий термін» і фактично став основоположником наукового й публіцистичного стилів мови. Учений одним із перших увів до вжитку терміни «арго», «фонетична альтернація», «ономастика», «синтаксична конструкція», «суфікс», «означення» тощо.

Мовознавчими дослідженнями І. Франка, що й досі не втратили свого значення, є також статті «Говоримо на вовка – скажімо і за вовка», «Теорія і розвій історії літератури», «Володимир Самійленко», де охарактеризовано стан української літературної мови того часу. Висвітлення художньої природи мови, розрізнення понять «мова» і «мовлення» та розгляд різних питань теоретичної лінгвістики знаходимо в глибокому дослідженні «Із секретів поетичної творчості». Справді художнє зображення

забезпечується лише мовою. Його початок «почасти лежить уже в мові, – зазначає І. Франко, – і має своє джерело в стародавньому, антропоморфічному погляді на природу, що панував тоді, коли творилася мова, а почасті і в нашій психології, і в тім ...зчіплюванні образів, що є в значній часті основою нашого думання. Ми говоримо: сонце сходить, гора піднімається високо, шлях спускається круто вниз, степ стелиться рівно, яр біжить викрутасами, вулиця простягується просто і т. д. Ми вживаємо соток таких зворотів у мові, не думаючи про те, що це звороти наскрізь поетичні, се є спосіб малювання словами мертвої природи» (Франко, 1969, с. 164).

Представлене в праці «Із секретів поетичної творчості» Франкове дослідження «говореного слова», «живого образу», «поетичної краси» було новим явищем у світовій естетиці ХІХ– початку ХХ ст., як і його погляди на людську мову. Каменяр робить важливий науковий висновок, який проливає світло на розуміння природи і так званого «зміслового» змісту мови: «Наша мова – найбагатша на означення зору, менш багата, але все-таки багата на означення вражень слуху і дотику, а найбідніша на означення вражень смаку і запаху. Ся мова дає нам тисячі способів на означення далечини, світла в його нюансах, цілої скалі кольорів, цілої скалі тонів, шумів і шелестів, цілої безлічі тіл, але вона досить убога на означення різних смаків, а ще бідніша на означення запахів» (Франко, 1969, с. 118–119). Художньо-образне слово, на думку І. Франка, – імпульс, збудник, за яким постають ідеї, асоціації ідей. Справжній поет той, який за словом бачить образ, уміє постійно перетворювати словесне в образне.

Мистецтво загальнонародної мови, за концепцією І. Франка, органічно пов'язане з багатством її природи – «скарбівні людських досвідів, поглядів і почуттів, людської цивілізації» (Франко, 1969, с. 129). Мистецтво мови, виходячи із спостережень І. Франка, не обмежується лише динамікою семантичного рівня, а й охоплює всі інші мовні рівні – фонетичний, морфологічний, синтаксичний.

Концепція І. Франка з формування соборної української літературної мови знайшла свою реалізацію в його художній творчості. Так, у художніх текстах письменника представлено калькування слів і зворотів, запозичення, добір необхідних одиниць із розмовного мовлення, – мовні засоби, якими І. Франко зблизив галицький варіант літературної мови з наддніпрянським. У статті «Кілька слів про нашу літературну мову» автор вкотре висвітлює думку, що в основі української літературної мови повинна лежати мова народна.

Наукові й публіцистичні праці Каменяра такі ж талановиті, як і художні – поетичні, прозові, драматургічні. Геніальний письменник збагатив

українську літературну мову також численними перекладами, ставши глибоким теоретиком художнього перекладу.

У мові кожного письменника І. Франко шукав таких форм вираження думки, які сприяють тому, щоб поезія досягла «найвищої сили та гідності» (Франко, т. 17, 250). Сам він належав до тих авторів, що «уміють підігнати свої інтуїції під нормальне звучання звичайної мови і залишаються власниками, а не рабами мови, тому що їх тісний зв'язок із історичним і загальнонародним у мові дає змогу творити чудеса зі словами» (Корнієнко, 1955, с. 102).

І. Франко зробив великий внесок у формування й унормування української літературної мови, надаючи провідного значення соборній мові як вираженню єдності східноукраїнського й західноукраїнського народів. У спеціальних мовознавчих студіях, літературно-критичних статтях, замітках, рецензіях, листах тощо письменник висвітлив методологічні й теоретичні аспекти формування й розвитку української літературної мови, реалізація яких, власне, презентована у творчій спадщині митця. І. Франко чітко визначив умови розвитку літературної мови: розширення соціальної бази, оскільки це робить неможливим перетворення літературної мови на жаргон; засвоєння як мовних досягнень культури, так і діалектних елементів; усвідомлення майстрами слова духу живої народної мови.

І. Франко – великий патріот української мови. Він постійно наголошував на рівності й самостійності української серед інших мов і закликав усіх українців дбати про неї; переконував, що мова є одним із важливих чинників, який забезпечує об'єднання й спонукає до консолідації в кожній нації. Для України, яка впродовж кількох століть входила до складу різних держав, проблема літературної мови була (та й нині є) особливо актуальною й значущою.

ЛІТЕРАТУРА

КОРНІЄНКО, Н. П.: Боротьба Івана Франка за чистоту української літературної мови. In: Мовознавство 1955, № 23, с. 86 – 103. ISSN 0027-2833.

МАТВІЯС, І. Г.: Творчість Івана Франка на тлі історії української літературної мови. In: Мовознавство 2003, № 6, с. 18 – 24. ISSN 0027-2833.

ОПІЄНКО, І.: Історія української літературної мови. Київ: Либідь 1995. 296 с. ISBN 5-325-00753-х.

ФРАНКО, І.: Двоязичність і дволичність. In: Урок української 2003, с. 12 – 15. Без ISSN.

ФРАНКО, І.: Зміна системи. In: Житє і слово 1896, кн. 5. Без ISSN.

- ФРАНКО, І.: Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка 1976–1986. Без ISBN.
- ФРАНКО, І.: Із секретів поетичної творчості. Київ: Наукова думка 1969. 170 с. Без ISBN.